

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Ямковий Владислав Іванович

УДК 347.122:351.71

КАЗНА ЯК УЧАСНИК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Запорожець Аркадій Митрофанович,
Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри цивільно-правових дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Дзера Олександр Васильович,
Київський національний університет імені Т.Г. Шевченко, завідувач кафедри цивільного права;

кандидат юридичних наук, доцент
Стефанчук Руслан Олексійович,
проректор з наукової роботи Хмельницького університету економіки та права;

Провідна установа: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України відділення цивільного та підприємницького права (м. Київ).

Захист відбудеться „10” лютого 2007 року о „10” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ (61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27).

Автореферат розіслано „10” січня 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Є. Кириченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Подальша демократизація українського суспільства, становлення України як правової держави та приведення її законодавства до вимог вступу в Європейський союз, що відображені в *Aques communiter*, не можна уявити без подальшого розвитку правового регулювання цивільних правовідносин. При цьому, важливим фактором економічного піднесення нашої країни є свобода здійснення цивільно-правих дій і визнання рівності всіх учасників цивільних правовідносин, в яких держава виступає їхнім учасником поряд з іншими фізичними й юридичними особами. Тому вдосконалення існуючої та розробка нової нормативно-правової бази, щодо регулювання участі держави в цивільних правових відносинах, є актуальною науково-практичною проблемою сьогодення.

Аналіз концептуальних засад розвитку такого законодавства України, практики його реалізації, цивільно-правове становище держави в особі державних юридичних осіб дає підстави для висновку, що законодавче регулювання цих відносин, особливо становища казни як учасника цивільних правовідносин у вітчизняній науці цивільного права є своєрідною *terra incognita*. Дане зауваження повною мірою може бути віднесено не тільки до досліджень дореволюційної цивілістики, але й науки цивільного права радянського та пострадянського періоду. Незважаючи на те, що проблеми участі казни у цивільних правовідносинах тією або іншою мірою розроблялися у працях дореволюційних учених-юристів – К. М. Анненкова, В. Б. Сльяшевича, К. М. Кавеліна, Н. І. Лазаревського, Д. І. Мейера, Г. Ф. Шершеневича тощо, цивілістів радянського періоду – С. М. Братуся, А. І. Беспалової, М. І. Брагінського, А. В. Венедиктова, Р. Й. Халфіної, Р. І. Шенгеля, П. В. Віткявічюса, В. А. Дозорцева, С. М. Корнєва, Д. М. Генкіна тощо, українськими вченими – О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. К. Мамутова, Є. О. Харитонова, й інших, є показовим, було опубліковано лише декілька монографій, присвячених даній проблематиці.

Відсутність належної уваги до проблем участі держави у цивільно-правовому обороті, правовому становищу її юридичних осіб у ньому як учасників цивільного права, зокрема, у радянський період, може бути пояснена фактичним домінуванням державного сектора в економіці, де держава виступала в цивільному обороті через державні підприємства й установи, що були визнані юридичними особами. Це привело до того, що в більшості випадків у цивільних правовідносинах почали брати участь саме ці юридичні особи як самостійні суб'єкти цивільного права, а не держава як казна. У зв'язку з цим, практична значимість досліджень проблем цивільно-правового становища самої казни як суб'єкта цивільного права у той період значно зменшилася. Такий підхід до вивчення питання безпосередньої участі держави, у тому числі казни, в цивільних правовідносинах по інерції був сприйнятий і пострадянською вітчизняною цивілістичною наукою.

Із ускладнення системи цивільних правовідносин, де держава безпосередньо бере участь, з'явилася ціла низка чинників, у зв'язку з якими вивчення проблем цивільно-правового становища юридичних осіб –

представників казни як суб'єкта цивільних правовідносин, почало являти не тільки теоретичний, але і практичний інтерес. Але, незважаючи на це, поняття „казна”, у сенсі держави як суб'єкта цивільного права, як і поняття „державна скарбниця”, яким у цивілістичній літературі, як правило, позначається певна частина державної власності, не використовується зараз у чинному цивільному законодавстві. Це переконливо свідчить про недослідженість цих правовідносин на достатньому рівні.

Необхідність звернутися до даної проблематики обумовлена також кардинальним реформуванням цивільного законодавства. Багато юридичних конструкцій і теоретичних положень радянського цивільного права, що були спрямовані на організацію й обґрунтування цивільного обороту на базі державної власності, перестали діяти. В умовах значного скорочення державного сектора в економіці першорядного значення набуває цивільно-правове регулювання відносин, що пов'язані з переходом майна від одних власників до інших, де само майно перебуває на основі різної правової форми права власності. У зв'язку з цим, існує нагальна потреба дослідження проблем взаємодії держави як учасника цивільного права, з іншими учасниками цивільних та інших правовідносин. Проте, істотна зміна суспільно-політичного ладу в країні, інше, ніж до цього часу, правове становище держави в цивільних правовідносинах і дотепер не привернула уваги дослідників, і не знайшла відображення в цивілістичній літературі.

Необхідність дослідження проблем цивільно-правового становища казни обумовлена й особливою увагою з боку законодавця до надання визначеності та прозорості участі держави в цивільно-правових відносинах. Це простежується, зокрема, у прийнятті цілої низки спеціальних законів, що регулюють правовідносини поставок продукції для державних потреб, про державний матеріальний резерв тощо, у яких цивільно-правовий статус казни, як учасника урегульованих цими законами відносин, не одержав достатньо чіткого визначення.

Важливу роль відіграють норми цивільного права про відповідальність держави в особі казни за її зобов'язаннями. Оскільки в правовій державі діє принцип взаємної відповідальності людини та держави, а остання несе обов'язок із забезпечення та захисту прав і законних інтересів своїх громадян, то змістовне вирішення в законі питання про відповідальність держави безпосередньо виступає засобом гарантування дотримання державою положень, проголошених у ст. 3 Конституції України.

Відмітимо також те, що обрана тема на монографічному рівні у вітчизняній доктрині не досліджувалася. У сучасній українській цивілістиці є роботи з окремих аспектів цивільно-правового становища держави та казни. При цьому особливої уваги заслуговує той факт, що остання спеціальна наукова робота на цю тему вийшла ще на початку 80-х років. Інші роботи не вичерпують проблеми участі держави в цивільних правовідносинах як казни.

Викладене вище свідчить про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до комплексної цільової програми „Правові проблеми

здійснення майнових та особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки” (номер державної реєстрації 0186.0.070867), „Пріоритетних напрямів наукових і дисертаційних досліджень, що потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004-2009 років” затверджених Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 755 від 05.07.2004 [75], а також Пріоритетним напрямом наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2006-2010 рр., затверджених ученою радою ХНУВС 05.01.2005 року п. 9.1.

Мета і завдання дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на підставі комплексного наукового аналізу, з урахуванням сучасної цивілістичної теорії та практики, з'ясувати сутність і особливості регламентації правового положення держави як суб'єкта цивільного права стосовно її участі в цивільних правовідносинах як казни.

Поставлена мета обумовила вирішення комплексу таких дослідницьких завдань: 1) встановити концептуальні засади прояву правової сутності казни в цивільному праві на різних етапах її становлення й існування відповідно до соціально-економічних умов розвитку держави; 2) визначити понятійний апарат, що пов'язаний із характеристикою прояву участі держави в цивільно-правових відносинах; 3) виявити чинники, що впливають на правове становище державних юридичних осіб у цивільному праві України; 4) дослідити достатність і дієвість нормативно-правової основи правового становища державних й інших органів – представників казни; 5) схарактеризувати особливості участі казни в цивільних правовідносинах з приводу різних об'єктів цих відносин і дослідити форму та види цивільно-правової відповідальності казни за зобов'язаннями держави та створених нею юридичних осіб; 6) розробити пропозиції щодо удосконалення правової регламентації статусу держави як суб'єкта цивільних правовідносин у розумінні казни та правового врегулювання відносин за участю державної скарбниці.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносин за участю державних юридичних осіб, що представляють казну, як самотійних учасників цих відносин.

Предметом дослідження є чинне законодавство, що визначає правове становище держави, юридичних осіб – суб'єктів цивільних правовідносин як представників казни, наукова доктрина, правозастосувальна та судова практика.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження базувалася на застосуванні як загального діалектичного методу, так і спеціальних методів і прийомів наукового пізнання дійсності: конкретно-історичного, порівняльно-правового, системно-правового, статистичного і теоретико-прогностичного методів. Порівняльно-правовий використовувався при розгляді чинного та раніше діючого законодавства в нашій країні, конкретно-історичний – при вивченні історично-зумовленої динаміки категорії „казна” в цивільному праві, системно-правовий – при виявленні факторів, що мали визначальний вплив на цивільно-правове становище казни в сучасному цивільному праві України, статистичний – при зібранні даних про кількісну оцінку казни, розгляд справ у судах за позовами за участю інтересів казни й їх аналізі, теоретико-

прогностичний – під час формулювання рекомендацій з удосконалення законів, інших нормативних правових актів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній цивілістичній науці було проведено комплексне наукове дослідження особливостей правового становища держави як казни при участі у цивільних правовідносинах як їх суб'єкта.

У дисертації висунуто такі положення, що характеризують наукову новизну проведеного дослідження:

1. аргументовано позицію, що з урахуванням вітчизняних цивілістичних традицій, держава в майнових відносинах у цивільному обороті повинна надалі називатися терміном „казна”, який слід запровадити в цивільному праві та законодавстві України. За своїм змістом поняття „казна” не повинно ототожнюватися з поняттям „державна скарбниця”, що має використовуватися для позначення об'єкту цивільних прав;

2. вперше запропоновано ввести, з метою розмежування особливостей участі у правовідносинах держави як суб'єкта цивільного права, такі поняття: „казна” (держава) – суб'єкт цивільного права, самостійний учасник цивільного обороту; „казенне майно” – будь-яке майно у грошовій, речовій або іншій формі, що належить державі на праві власності; „державна скарбниця” – сукупність усього казенного майна, що належить Україні;

3. обґрунтовано висновок, що „майно державної скарбниці” є специфічний вид майна, що належить державі як казні на праві власності, і яким казна повинна відповідати відповідно до ЦК України за своїми зобов'язаннями;

4. доведено, що особливість цивільно-правового становища казни як учасника цивільних правовідносин у сучасному цивільному праві України полягає в тому, що вона бере участь у цих правовідносинах через систему державних органів, наділених, як правило, правами юридичної особи. Така участь повинна приводити до того, що дії перерахованих суб'єктів у цивільному обороті від імені казни повинні тягнути за собою зарахування до складу неподільного фонду (державної скарбниці) всього отриманого за правочинами, що вчиняються від імені казни, якщо інше не встановлено в законодавстві;

5. запропоновано, з метою конкретизації загальних норм про участь казни (держави) в цивільному обороті, що містяться в ЦК України, внести до нього відповідні зміни, які б передбачали, що за загальним правилом до казни (держави) як учасника цивільних правовідносин застосовуються норми, що визначають участь юридичних осіб у відносинах, урегульованих цивільним законодавством, якщо інше не впливає з закону або особливостей її правового становища;

6. визначено, що більш чіткому врегулюванню участі казни в цивільних правовідносинах буде сприяти всебічне визначення правового становища спеціальних державних органів, які уповноважені діяти виключно від імені казни (Мінфін, Державне казначейств, Фонд державного майна), оскільки вони беруть участь у цивільних правовідносинах від імені казни не тільки з приводу майна, що входить до складу неподільного фонду, але, в окремих випадках, і з приводу майна, закріпленого за державними унітарними, казенними

підприємствами й установами на праві господарського ведення або оперативного управління;

7. набули подальшого розвитку положення про специфіку цивільно-правової відповідальності казни, яка може мати дві форми як безпосередньо за своїми зобов'язаннями, так і як субсидіарний боржник за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб у випадках, передбачених чинним законодавством;

8. встановлено порядок вирішення питання про відповідальність казни:

- у випадках, коли відповідний суб'єкт діє від імені казни і наділений для цього всіма необхідними повноваженнями, інший суб'єкт, що вступає в цивільні правовідносини з казною, повинен мати можливість висувати відповідні вимоги безпосередньо до казни й одержувати задоволення від неї, а не від представників, що виступають від її імені у цивільному обороті, і казна повинна нести безпосередню відповідальність за зобов'язаннями, вчиненими від її імені, коштами і майном державної скарбниці;

- при субсидіарній відповідальності казни за зобов'язаннями, створених нею юридичних осіб, їх відповідальність за власними зобов'язаннями настає в межах коштів, передбачених у відповідних кошторисах на цілі, для досягнення яких вони вступають у цивільно-правові зобов'язання, а у передбачених у законі випадках – інших коштів, що перебувають у їхньому власному розпорядженні. При недостатності цих коштів для задоволення вимог кредиторів субсидіарну відповідальність буде нести відповідний власник, тобто казна;

9. запропоновано положення, яке більшою мірою відповідатиме напряму посилення захисту прав і законних інтересів учасника цивільно-правових відносин, які взаємодіють із державою, у випадку настання відповідальності казни, що полягає у тому, щоб закладати в законі про державний бюджет на певний рік відповідну статтю витрат, з урахуванням відшкодувань минулих років і проценту від обсягу, передбачених бюджетом зобов'язань казни;

10. запропоновано законодавчо передбачити, що у справах за позовами, які пред'являються до держави про відшкодування шкоди у випадках, передбачених статтями 1173-1177 ЦК України, саме казна повинна виступати відповідачем. У цьому випадку її повинні представляти органи Державного казначейства України й органи чи посадові особи, за дії яких відповідає держава. Крім того, слід передбачити обов'язок вказаних осіб після задоволення судами вказаних позовів, пред'являти позовні вимоги про відшкодування шкоди в порядку регресу до осіб, винних у заподіянні шкоди казни;

11. на основі результатів дослідження підготовлено пропозиції щодо внесення змін і доповнень у цивільне, цивільно-процесуальне та господарське законодавство України з метою вдосконалення процесуального положення казни як суб'єкта цивільних правовідносин (див. додаток).

Практичне значення одержаних результатів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в науково-дослідній роботі при подальших теоретичних дослідженнях особливостей цивільно-правового становища держави як учасника відповідних правовідносин, у процесі викладання курсів „Цивільне право України”, „Цивільне процесуальне право”, „Фінансове право” „Господарське право”, спецкурсу „Право власності” у вищих

навчальних закладах, правотворчими органами в процесі удосконалювання вітчизняного законодавства щодо урегулювання участі казни у цивільних правовідносинах, правозастосовчими органами при реалізації норм закону та вирішенні конкретних справ.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях на наукових конференціях у м. Києві на I Міжнародній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми управління” (30 листопада – 1 грудня 2001 р.), у м. Хмельницькому на Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів „Актуальні проблеми правознавства очима молодих учених” (лютий 2002 р.), на науково-практичній конференції ад’юнктів та магістрантів, присвяченій Дню науки України (8 травня 2002 р.), у м. Тернополі на IV та V Міжнародних науково-практичних конференціях „Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (22 лютого 2002 р. і 28 лютого 2003 р.), у м. Харкові на науково-практичній конференції „Проблеми цивільного права України” (21 травня 2002 р.), у м. Хмельницькому на Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми правознавства очима молодих вчених” (14-15 листопада 2003 р.), у м. Хмельницькому на Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми правознавства очима молодих учених” (5-6 листопада 2004 р.), у м. Хмельницькому на Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми правознавства очима молодих вчених” (21-22 жовтня 2005 р.).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 3 статті у фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що включають 7 підрозділів, висновку, списку використаних літературних джерел. Повний обсяг дисертації – 201 сторінка, з них основний текст – 181 сторінка, список використаних літературних джерел – 20 сторінок (207 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** наведено обґрунтування актуальності дослідження, зв’язок його з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, задачі, об’єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, наведено відомості щодо апробації та публікації результатів дисертації.

Розділ 1 „Становлення і розвиток інституту казни в цивільному праві” включає чотири підрозділи та присвячений дослідженню як теоретичних, так і практичних аспектів становлення і розвитку казни як учасника цивільних правовідносин у відповідних соціально-економічних умовах, які впливали на регламентацію участі держави у цивільно-правових відносинах на території сучасної України.

У *підрозділі 1.1. „Становлення казни в цивільному праві Російської імперії”* на підставі узагальнення наукових поглядів на місце держави у цивільному праві досліджено особливості становлення її участі в межах цієї галузі як суб’єкта цивільного права. У його результаті на підставі аналізу розвитку цивільно-правових відносин автором вказується, що з остаточним відокремленням держави як

самостійної інституції, закріпленням за нею відповідного обсягу майна, зумовило потребу вважати казну суб'єктом цивільного права. Це відбулося зі становленням капіталістичного способу виробництва, а також практичними потребами зростаючого майнового обороту, що посилювало потребу участі держави у цивільних відносинах нового типу, і спричинило визнання держави в її господарській діяльності суб'єктом цивільного права й юридичною особою.

На цій темпорально-правовій посилюванні автор доводить, що казна визнавалась суб'єктом права та діяла як і інші юридичні особи і, у той же час, мала специфіку: 1) у цивільному обороті казна виступала від імені держави, а відповідно, певні її правочини були забезпечені примусовою силою державної влади; 2) у цілому казна діяла як загальний суб'єкт цивільно-правових відносин, але у певних випадках держава-суверен могла встановлювати для неї певні привілеї, яких не мали інші суб'єкти майнових відносин; 3) до складу казни входило майно з різним правовим режимом, що мало впливало на специфіку його існування: призначене для безпосереднього досягнення державних цілей майно (розглядалося як невідчужуване, могло відчужуватися лише у випадку непотрібності), а також майно, що було засобом одержання доходу на користь казни (його цивільно-правовий статус нічим не відрізнявся від правового режиму майна, що належить іншим суб'єктам цивільного обороту); 4) казна (майно, що її складає) у державі є явищем єдиним і неподільним, але у цивільно-правовому обороті казну представляють різні уповноважені особи, які діють від імені казни, але між собою можуть бути зовсім не пов'язані, що не можливо відносно приватного суб'єкта, навіть у випадку представництва його інтересів; 5) діяльність казни, окрім критерію отримання майнових вигод, підпорядкована критерію забезпечення державних інтересів, як протидії зловживання уповноважених на розпорядження казною осіб; 6) окрім специфіки прав та обов'язків казни закон передбачав і особливості реалізації відповідальності казни, завдяки чому, по-перше, деяким чином забезпечувалися інтереси інших суб'єктів-сторін правовідносин з казною, а, по-друге, мало місце встановлення персональної відповідальності уповноваженої на розпорядження казною особи, що можна розглядати як перший крок до передачі певних часток казни в оперативне управління відповідним представникам держави; 7) на казну були поширені загальні норми цивільного права, з підпорядкування держави як казни загальному цивільному суду, незалежному від адміністрації.

У підрозділі 1.2. „Казна як юридична особа у перші роки Радянської влади та період після прийняттям ЦК УРСР 1922 року” автором досліджені правовідносини стосовно участі казни в цивільних правовідносинах у нових соціально-економічних умовах, що були пов'язанні зі становленням нової державності на території сучасної України. Аналіз перших законодавчих актів і практики їхнього застосування свідчить, що казна як юридична особа на початку становлення Радянської влади, до прийняття перших цивільних кодексів, уособлювала в собі все майно, яке належало цій владі. Причому, намагання держави до максимальної концентрації майна у своїй власності з одночасною централізацією управління ним повністю позбавляло підприємств-представників казни будь-якої самостійності як юридичних осіб, що відповідало умовам воєнного комунізму та забезпечувало потреби Радянської влади. Тому, казна стояла за державними підприємствами й установами, а всі правочини ними укладались винятково від імені казни.

Прийняття ЦК УРСР 1922 року знаменувало собою істотну зміну принципів цивільно-правового регулювання майнових відносин, що втілювалося у визнання юридичними особами державних органів, підприємств й установ, віднесених до державного сектора економіки. Вказується, що поява в цивільному обороті державних підприємств – юридичних осіб спричинила собою не відмову від казни як суб'єкта цивільного права, а звуження майнової бази для особистої участі казни в цивільних правовідносинах. У реалізації відносин державної власності брала участь не тільки казна, але й державні підприємства – юридичні особи.

Здобувач зазначає, що період з 1922 року характеризувався декількома етапами розвитку регулювання участі казни у цивільних правовідносинах з притаманними їм особливостями: 1) з прийняттям ЦК УРСР 1922 року поступово почалося виділення самостійних суб'єктів господарської діяльності, при цьому казна брала участь у значній частині цивільно-правових відносин, що було обумовлено необхідністю всебічного та централізованого контролю за наявними ресурсами в державі; 2) після остаточного становлення Радянської влади в період індустріалізації та колективізації зросла кількість підприємств, організацій і обсяг цивільного обороту, що спричинило потребу, щоб окремі державні суб'єкти – юридичні особи виступали від свого імені або імені вищих органів, але були пов'язані з державою і з казною. Сама ж казна особисто (чи від її імені уповноважені державні органи) виступала лише по найбільш значимих майнових відносинах, а функції казни розподілено серед інших юридичних осіб.

У підрозділі 1.3. „Казна в умовах визнання України та адміністративно-територіальних одиниць суб'єктами права державної власності” досліджуються питання специфіки участі казни в цивільних правовідносинах в умовах розподілу єдиної державної майнової бази між відповідними адміністративно-територіальними одиницями. Автором підкреслено, що виділення самостійних суб'єктів господарської діяльності, що виступали в обороті як окремі державні суб'єкти, набуло подальшого розвитку. Концепція опосередкованої участі казни у цивільних правовідносинах отримала розвиток після прийняття Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 року. Дисертант відмічає, що самостійними суб'єктами цивільного права також визнавалися Союз РСР і союзні республіки, а не казна як єдине ціле.

По суті ця концепція зводилась до того, що державні юридичні особи брали участь у цивільних правовідносинах від свого власного імені, від імені відповідних виконкомів як юридичних осіб, і від імені Союзу РСР чи союзної республіки як самостійних суб'єктів цивільного права, а не від імені казни. Державні юридичні особи можуть виступати не тільки від імені Союзу РСР чи союзної республіки, але і від імені країв, областей, автономних утворень тощо як самостійних суб'єктів цивільного права. Це обумовлювало необхідність розмежування форм власності і, зокрема, державної та комунальної, а також об'єктів права власності між відповідними суб'єктами. Дисертантом визначено, що з прийняттям Конституції України і особливо ЦК України 2003 р. для визначення правового становища учасників цивільних правовідносин законодавцем встановлені певні критерії: 1) на одному понятійному рівні встановлено природний суб'єкт права – людину, і штучно створений правовим порядком – юридичну особу; 2) усі учасники цивільних

правовідносин визнані рівними на загальному рівні, але стосовно участі кожного з них законодавець встановив спеціальні норми.

Підкреслено, що держава напряму ніколи не може брати участь у цивільних правовідносинах, навіть за умови, якщо вона суверен, хоча б тому, що бере участь у майнових відносинах лише та особа, яка має для цього необхідні легальні організаційно-правові ознаки, зокрема, хоча б рахунок у банку. Уявити собі напряму участь держави, і у тому числі казни, у цивільних, а особливо майнових правовідносинах у край важко. Держава бере в них участь: а) через свої юридичні особи, в тому числі в сфері грошових відносин – через казну; б) через призначених в установленому законом порядку посадових осіб, які у визначених (виписаних) їм законом випадках і межах представляють інтереси держави у сфері грошових чи інших відносин.

Запропоновано доповнити ст. 2 ЦК України після слів „Учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим”, словами „органи місцевого самоврядування в особі визначених законом чи іншим правовим актом юридичних осіб”.

У підрозділі 1.4. „Поняття „казна” у вітчизняній науці цивільного права та законодавстві” дисертантом досліджено понятійний апарат, який опосередковує прояв участі казни в цивільних правовідносинах, у вітчизняній науці цивільного права і законодавстві. Встановлено, що термін „казна” мав декілька лексичних значень: держави як безпосереднього самостійного учасника цивільного обороту (як суб'єкта цивільного права); держави як власника всіх коштів, що проходять через бюджет; самої сукупності цих коштів у їх грошовій або навіть у речовій формі. У цьому останньому значенні російському терміну „казна” більше відповідає український термін „скарбниця”.

Зроблено висновки про те, що на сьогодні під терміном „казна” слід розуміти, передусім, державу як суб'єкта цивільного права, що виступає у визначених законом юридичних особах. Таким чином, казна – це, насамперед, держава як суб'єкт цивільного права у формі юридичної особи та її структурних одиниць для участі в грошових і споріднених їм зобов'язаннях. Майно, що належить державі на праві власності, повинне називатися казенним і утворювати державну скарбницю. Дисертант відзначає, що за своїм змістом поняття „казенне майно” не повинне ототожнюватися з поняттям „державна власність”, використанням чинним законодавством і новим ЦК, під яким традиційно розуміється все майно, що належить державі. Майно, яке знаходиться у власності держави, можна поділити на: неподільне державне майно, для позначення якого можна використати поняття „державна скарбниця” або „казенне майно”; державне майно, закріплене за державними юридичними особами на праві довірчої власності (господарського відання й оперативного управління).

Розділ 2 „Цивільно-правове становище юридичних осіб, що представляють казну як учасника цивільних правовідносин” складається з трьох підрозділів, в яких проаналізовано сучасний стан участі казни у цивільних правовідносинах з приводу різних об'єктів майнових прав і специфіка її відповідальності за результатами такої участі.

У підрозділі 2.1. „Участь казни у цивільно-правових відносинах з приводу грошових коштів” дисертантом висвітлено особливості участі казни у цивільних

правовідносинах з приводу такого об'єкта цивільних прав як гроші, а також цінних паперів. Автором відмічається, що основним, найбільш поширеним засобом прояву участі казни у цивільних правовідносинах є бюджетні кошти, які вона може використовувати як особисто, так і через спеціально уповноважених суб'єктів (наприклад, органи Державного казначейства України) задля вирішення завдань, що стоять перед державою. Ці кошти мають два напрями руху: перший – наповнення бюджету (неподільного фонду), а другий – витрати бюджетних коштів. Причому, безпосереднім засобом реалізації цих напрямків є участь казни у цивільно-правових відносинах (випуск державних позик, вексельні правовідносин за участю казни, випуск казначейських зобов'язань, продаж державного майна, передача майна в оренду), через свої юридичні особи.

Участь казни у цивільно-правових відносинах стосується, як правило, грошових зобов'язань чи подібним їм за природою зобов'язань у визначених законом випадках і межах, зокрема, відносини з розрахунків з бюджетом. До цих відносин слід без виключень застосувати відповідні норми цивільного права, що їх регулюють.

У підрозділі 2.2. „*Становище казни у цивільних правовідносинах, що пов'язані з майном у натурі*” приділяється увага розгляду участі держави (казни) у цивільних правовідносинах з приводу такого об'єкту як майно, що перебуває у державній власності. Здобувач відмічає, що грошова форма не є виключною формою існування активів, якими володіють, користуються та розпоряджаються юридичні особи казни. Майно в „натурі” є також одним із засобів, за допомогою яких держава в особі казни вирішує завдання, що стоять перед нею. Зокрема правовідносини щодо реалізації не витребуваних вантажів; реалізації та використання конфіскованого, безхазяйного майна; реалізації і використання військового майна, що вивільняється; укладення державного контракту; формування та використання державного матеріального резерву; виявлення скарбу, що містить речі, які належать до пам'яток історії та культури, конфіскація майна та низка інших.

Майно теж може бути передано казною уповноваженим установам в управління або ж отримано в результаті їх діяльності. Найчастіше інтереси казни у цивільних правовідносинах представлені Міністерством фінансів, Державним казначейством України й їх органами, які виступають у цих відносинах не від свого власного імені як юридичних осіб, а від імені казни як суб'єкта цивільного права. Автором підкреслено, що майно, яке знаходиться у власності держави, можна поділити на: 1) майно, кероване державою, яке є майновою базою безпосередньої участі казни в цивільному та господарському обороті; 2) майно, передане в оперативне управління окремим державним організаціям – юридичним особам, що є майновою основою участі цих підприємств, установ, організацій у цивільному обороті як самостійних юридичних осіб. До особливостей державного майна автор відніс: 1) в умовах ринкової економіки держава залишає у своєму володінні найбільш важливі майнові комплекси та предмети речового права, що забезпечують її найважливіші потреби; 2) сама природа майна обумовлює те, що воно не може знаходитися в казні десь в одному місці (на відміну від грошей) й відповідно участь казни в цивільних правовідносинах з його приводу здійснюється лише через уповноважені територіальні органи держави; 3) рух державного майна має два напрями: до казни і від казни, що пов'язано з вчиненням різного роду цивільно-

правових дій як на отримання майна, так і на його витрату, що свідчить про участь казни у цивільно-правових відносинах як суб'єкта цивільного права (безпосередньо чи опосередковано); 4) не дивлячись на те, що більшість державного майна знаходиться в оперативному управлінні чи господарчому віданні його сутність як саме державного майна від цього не змінюється; 5) наявність іншого майна, крім грошових коштів, сприяє економії державних ресурсів при переведенні їх з товарної форми у грошову та навпаки, і забезпеченню державних потреб.

У підрозділі 2.3. „Цивільно-правова відповідальність казни” проаналізовано особливості цивільно-правової відповідальності казни за невиконання чи неналежне виконання своїх зобов'язань. Зокрема, автор відмічає, що казна як майнова база держави має два напрями дій у межах цивільних відносин: на поповнення та витрачання цієї бази. Цивільно-правова відповідальність казни може наставати як у зв'язку з її діями із збільшення своєї майнової бази (держзамовлення), так і з витрачанням цієї бази (реалізація держмайна). Важливим тут є визначення суб'єктів, які у кожному з випадків будуть представляти казну при вирішенні спору. Встановлено два основних випадки відповідальності казни: 1) безпосередньо за своїми зобов'язаннями; 2) опосередковано, за зобов'язаннями державних установ і казенних підприємств. Цивільно-правова відповідальність казенних підприємств, державних установ, інших уповноважених на представництво інтересів держави осіб, які діють від імені казни, не настає, а у такому випадку саме казна повинна нести безпосередню відповідальність за зобов'язаннями, що вчиняються від її імені. Відповідальність за власними зобов'язаннями державних установ і казенних підприємств повинна наставати в межах коштів, передбачених у відповідних кошторисах на ці цілі, для досягнення яких установа чи казенне підприємство вступають у цивільно-правові зобов'язання, а при недостатності цих коштів для задоволення вимог кредиторів субсидіарну відповідальність буде нести відповідний власник, тобто казна.

Вказується проблема забезпечення балансу між інтересами держави, фізичних та юридичних осіб при вирішенні питання про відповідальність перед ними держави і відшкодування нею шкоди. Дисертантом пропонується передбачити, що за загальним правилом до держави як суб'єкта цивільних правовідносин застосовуються норми, котрі визначають участь юридичних осіб у відносинах, врегульованих цивільним законодавством, якщо інше не впливає з закону або особливостей правового її становища. Відповідальність казни за кожним видом шкоди (майнова, моральна), що заподіяна з її боку, потребує врахування особливостей настання кожного з них при законодавчій регламентації порядку їх відшкодування. Оскільки найбільш ліквідною частиною майна казни є кошти державного бюджету, то часткове вирішення проблеми реалізації цивільно-правової відповідальності казни за своїми зобов'язаннями може враховувати такі аспекти: 1) слід передбачити у бюджеті певні середньовиважені витрати на цивільно-правову відповідальність за порушення зобов'язань казни перед її кредиторами; 2) удосконалювати регресні зобов'язання державних до службовців за завдання їхніми діями збитку чи шкоди.

Правовідносини, що пов'язані з відповідальністю казни характеризуються складною суб'єктною будовою, з огляду на те, що її інтереси представлено

відповідними представниками або вони реалізуються завдяки діяльності самостійних державних органів, установ тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведені теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що пов'язані з удосконаленням регламентації участі держави у майнових відносинах через казну. Виходячи з цілей і завдань дослідження й одержаних результатів, автор дійшов таких висновків:

1. казна – це правова форма прояву держави (як суб'єкта цивільного права), що надає їй можливість бути учасником цивільного обороту у формі юридичної особи;
2. для усунення багатозначності використання поняття „казна” пропонується ввести до лексики законодавця такі поняття: казна (держава) – суб'єкт цивільного права, самостійний учасник цивільного обороту; казенне майно – будь яке майно у грошовій, речовій або іншій формі, що належить державі на праві власності; державна скарбниця – сукупність усього казенного майна, що належить Україні;
3. враховуючи збільшення представників казни, які управляють державним майном і вступають у цивільно-правові відносини з іншими особами в інтересах держави, потребують чіткого визначення у законі випадки можливої участі в цивільних правовідносинах державних органів, установ – юридичних осіб не тільки від свого власного імені, але і від імені казни;
4. визнання державних установ, казенних підприємств юридичними особами привело до обмеження особистої участі казни в цивільних правовідносинах. Така участь здійснюється, в основному, лише за допомогою дій у цивільних правовідносинах від імені казни самостійних юридичних осіб. У відносинах щодо державної власності беруть участь не тільки казна як суб'єкт цивільного права, але й державні підприємства – юридичні особи, які одержали можливість брати участь у цивільному обороті від свого імені;
5. враховуючи те, що під терміном „казна” слід розуміти державу як суб'єкта цивільного права, то відповідальність казни згідно зі ст. 174 ЦК України за своїми зобов'язаннями стосується майна, що належить їй на праві власності (казенне майно, яке в сукупності утворює державну скарбницю). За своїм змістом поняття „казенне майно” не слід ототожнювати з поняттям „державна власність”. Майно, що знаходиться у власності держави, може бути поділено на: неподільне державне майно (майнова база участі казни в цивільному та господарському обороті); державне майно, закріплене за державними юридичними особами на праві довірчої власності, зокрема, господарського відання й оперативного управління;
6. опосередкована участь казни у цивільних правовідносинах через систему державних органів, підприємств і установ, що наділені правами юридичної особи, приводить до того, що їхні дії від імені казни повинні тягнути за собою зарахування до складу неподільного фонду (державної скарбниці) всього отриманого за правочинами, що вчиняються від імені казни. Оскільки саме держава визнається ЦК суб'єктом права державної власності, а органи державної влади й інші суб'єкти, що представляють її у цивільних відносинах, діють не від власного імені і не в своїх інтересах, а від імені та в інтересах держави в цілому;

7. для конкретизації норм про участь казни в цивільному обороті доцільно передбачити, що за загальним правилом до казни як суб'єкта цивільних правовідносин застосовуються норми, котрі визначають участь юридичних осіб у відносинах, врегульованих цивільним законодавством, якщо інше не впливає з закону або особливостей її правового становища;

8. майнову основу участі казни у цивільних правовідносинах складають як грошові кошти (в першу чергу кошти державного бюджету), так і набуте казною майно в натурі. Формалізація правового становища спеціальних державних органів, які уповноважені діяти виключно від імені казни (Мінфін, Державне казначейств, Фонд державного майна), а також їх повноважень, сприятиме впорядкуванню участі казни у цивільних правовідносинах і підвищенню ефективності фінансово-господарчої діяльності вказаних суб'єктів;

9. особливість участі казни у цивільних правовідносинах відображається на відповідальності казни, яка може наставати як безпосередньо за зобов'язаннями казни, так і субсидіарно за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб;

10. участь у цивільному обороті від імені казни державних установ, казенних підприємств повинно спричиняти безпосередню відповідальність казни за зобов'язаннями, учасником яких вона є. Ці відносини варто врегулювати не тільки в ЦК України, але й у цивільно-процесуальному законодавстві, де визначити порядок звернення стягнення саме на майно казни;

11. при вирішенні питання про субсидіарну відповідальність казни за зобов'язаннями установ і казенних підприємств, що беруть участь у правовідносинах від свого імені, а не від імені казни, повинна наставати в межах коштів, передбачених у відповідних кошторисах на цілі, для досягнення яких установа чи казенне підприємство вступають у цивільно-правові зобов'язання;

12. з метою посилення захисту прав і законних інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин, які взаємодіють із державою, пропонується при врегулюванні відповідальності казни, у тому числі й її субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями державних установ і казенних підприємств, закладати в законі про державний бюджет на певний рік відповідну статтю витрат на відшкодування шкоди, завданою державою;

13. пропонується передбачити у законі, що у справах за позовами, які пред'являються до держави про відшкодування шкоди (ст.ст. 1173-1177 ЦК України), саме казна повинна виступати відповідачем, яку представляють органи Державного казначейства України й органи (посадові особи), за дії яких відповідає держава. Слід передбачити обов'язок вказаних осіб, які виступали відповідачами за позовами до казни, після задоволення судами вказаних позовів вони мають пред'являти позовні вимоги про відшкодування шкоди в порядку регресу до осіб, винних у заподіянні шкоди казні;

14. відмічено, що держава, виступаючи у цивільно-правових відносинах як казна, наділена владними повноваженнями, а відповідно може встановлювати певні правові положення, що можуть поставити казну у більш зручне становище, ніж інші суб'єкти, а тому рівноправність усіх учасників цивільних правовідносин на загальному рівні потребує розробки механізму стримування від зловживання державою та її посадовими особами наданими їм юридичними можливостями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. **Ямковий В. І.** Поняття казни-держави як суб'єкта цивільних правовідносин // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2002. – Випуск 18. – С. 319-322.
2. **Ямковий В. І.** Історія становлення казни у цивільному праві України // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2003. – Випуск 22. – С. 283-290.
3. **Ямковий В. І.** Казна як суб'єкт цивільних правовідносини з приводу майна в натурі // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2003. – Випуск 24. – С. 226-233.
4. **Ямковий В. І.** Особливості правового статусу казни (держави) як учасника цивільних правовідносин щодо майна в натурі // Молодь у юридичній науці: збірник тез доповідей Міжнародної науково конференції молодих вчених „Другі осінні юридичні читання”. – Хмельницький: ХУУП, 2003.– С. 284-286.
5. **Ямковий В. І.** До питання відшкодування за рахунок держави (казни) // Молодь у юридичній науці: збірник тез доповідей Міжнародної науково конференції молодих вчених „Треті осінні юридичні читання”. – Хмельницький: ХУУП, 2004.– С. 284-286.
6. **Ямковий В. І.** Особливості правового статусу казни (держави) як учасника цивільних правовідносин щодо майна в натурі // Молодь у юридичній науці: збірник тез доповідей Міжнародної науково конференції молодих вчених „Четверті осінні юридичні читання” (21-22 жовтня 2005 року): У 3-х частинах: Частина друга: ”Приватноправові науки” – Хмельницький: ХУУП, 2005.– С. 401-405
7. **Ямковий В. І.** Цивільно-правове положення казни-держави // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні проблеми управління” / Уклад.: Б. В. Новиков, В. А. Гайченко та ін. – К.: В-ІВЦ „Політехніка”, 2001.– С. 111-112
8. **Ямковий В. І.** Казна як суб'єкт цивільних правовідносин у сучасному цивільному праві України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління. – 2002. – Спецвипуск 1. – С. 128-129

АНОТАЦІЇ

Ямковий В. І. Казна як суб'єкт цивільних правовідносин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2007.

У дисертації розглядаються теоретичний і практичний аспекти особливостей цивільно-правового положення держави як суб'єкта цивільних правовідносин. Основна увага в роботі приділена з'ясуванню юридичної природи казни, визначенню її поняття, походження та становлення інституту казни на різних історичних етапах, а також особливостям участі казни у цивільних правовідносинах з приводу майна в натурі, грошових коштів, відповідальності казни за своїми зобов'язаннями у світлі правового врегулювання цих питань у чинному цивільному законодавстві України. Здобувачем вказується, що для позначення майнового субстрату участі держави (казни) в цивільних правовідносинах треба запровадити термін „державна скарбниця”, що становить майнову основу казни. Автором дисертаційного дослідження досить чітко визначені проблеми: поняття казни та його співвідношення з поняттям „державна скарбниця”, специфіка участі казни з приводу казенного майна у цивільних правовідносинах. Досліджено усталену практику представництва казни у цивільних правовідносинах відповідними державними підприємствами й установами. Дисертантом також висунуто низку положень стосовно удосконалення чинного цивільного законодавства, яким регламентується участь казни як суб'єкта цивільного права у відповідних правовідносинах.

Ключові слова: цивільні правовідносини, суб'єкт цивільного права, казна, державна скарбниця, державна власність (майно).

Ямковой В. И. Казна как субъект гражданских правоотношений. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2007.

В диссертации рассматриваются теоретический и практический аспекты особенностей гражданско-правового положения государства как субъекта гражданских правоотношений.

В работе рассматриваются вопросы становления и развития института казни в гражданском праве российской империи, на первых порах утверждения Советской власти в Украине, ее дальнейшего укрепления и до момента обретения Украиной независимости. Изучены вопросы понятийного аппарата, который характеризует участие казни в гражданско-правовых отношениях, связанных с государственным имуществом. Анализ гражданского законодательства и юридической литературы дает основания к выводу, что понятия „казна” используется в таких значениях: государство, как непосредственный самостоятельный участник гражданского оборота (как субъект гражданского права); государство, как собственник всех

средств, которые проходят через бюджет; - сама совокупность этих средств в их денежной или даже в вещевой форме и в этом последнем значении русскому слову „казна”, больше отвечает украинский термин „сокровищница”.

Основное внимание в работе уделено исследованию юридической природы казны, определению ее понятия, происхождения и становления института казны на разных исторических этапах и в разных социально-экономических условиях. Проанализированы и отображены особенности участия казны в гражданских правоотношениях по поводу имущества в натуре, денежных средств, рассмотрены вопросы, связанные с ответственностью казны по своим обязательствам, при этом основное внимание обращено на специфику правового регулирования этих вопросов в действующем гражданском законодательстве Украины. Наиболее существенной особенностью участия казны в гражданских правоотношениях является то, что в гражданском обороте, как правило, выступают от ее имени уполномоченные государственные предприятия, учреждения, которые наделены правами юридического лица. Это соответственно влечет усложнение субъектного состава гражданских правоотношений с участием казны.

Соискателем указывается, что для обозначения имущественного субстрата, который является имущественной основой участия государства (казны) в гражданских правоотношениях, необходимо ввести понятие „государственная сокровищница”. Автором диссертационного исследования довольно четко определены проблемы: понятие казны и его соотношение с понятием „государственная сокровищница”. Где под понятием казна следует понимать – субъект гражданского права, самостоятельный участник гражданского оборота, а под казенным имуществом – любое имущество в денежной, вещевой или иной форме, которое принадлежит государству на правах собственности, при этом государственная сокровищница – совокупность всего казенного имущества, которое принадлежит Украине.

Диссертантом также выдвинут ряд положений относительно усовершенствования действующего гражданского законодательства, которым регламентируется участие казны как субъекта гражданского права в соответствующих правоотношениях.

Ключевые слова: гражданские правоотношения, субъект гражданского права, казна, государственная сокровищница, государственная собственность (имущество).

Yamkovi V.I. Treasury as a Subject of Civil Legal Relations. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree by specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law. Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2007.

Theoretical and practical aspects of peculiarities of state's civil and legal position as a subject of civil legal relations are viewed in this thesis. The main attention of the work is paid to find out the legal nature of a treasury, to determine its notion, to define the origin and formation of treasury institute at different historical stages and to find out peculiarities of treasury's participation in civil legal relations concerning property, funds, responsibility of treasury according to its obligations in the light of legal regulation of these problems in civil currently in force legislation of Ukraine. The author points out that for determining

property basis of state's participation (treasury) in civil legal relations it is necessary to introduce the notion "treasure-house", which forms property basis of treasury. The author of this thesis defines the following problems very clear: the notion treasury and its correlation with the notion "treasure-house", specifics of treasury's participation according to state property in civil legal relations. Existing practice of treasury's representation in civil legal relations by corresponding state enterprises and establishments is researched. The author also puts forward a number of regulations concerning the improvement of civil currently in force legislation, where a treasury's participation as a subject of civil law in corresponding legal relations is regulated.

Key words: civil legal relations, subject of civil law, treasury, state treasure-house, state property (belongings).

Відповідальний за випуск Мічурін Є.О.

Підп. до друку 04.01.2007. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9
Наклад 100 прим.

Редакційно - видавничий відділ
Харківського національного університету внутрішніх справ
61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27